

УДК 330.821:316.4.063](4)"18"

Оксана Сенченко,
головний спеціаліст
Національної історичної бібліотеки України

Застосування "м'якої сили" книги проти англійського народу в XIX столітті

Розглянуто аспекти застосування "м'якої сили" книги для пропаганди ідей економічного лібералізму в країнах Європи. Висвітлено роль ідей А. Сміта й теорій Т. Мальтуса в експлуатації інших країн на користь англійської панівної верхівки.

Ключові слова: лібералізм, "м'яка сила", мальтузіанство, вільна торгівля, протекціонізм, безробіття, демографічна криза.

Вступ

Економічний лібералізм як наукова теорія та керівництво до дії був дітищем французької олігархії чи, точніше, французької аристократії. Мотивами для схвалення й щедрого спонсорства цієї ідеології з боку панівної верхівки було прагнення мати щонайбільше грошей завдяки пограбуванню власного народу. Французів це обурило, і вони влаштували "Велику" французьку революцію.

Проте ідеї економічного лібералізму ще впродовж століття реанімували кілька поколінь французьких революціонерів, яких також приваблювала ідея швидкого збагачення. Адже, як зауважував гуру сучасної економічної історії І. Валлерстайн, вільна торгівля саме тим і приваблює, що слугує "максимізації короткострокового прибутку класом торговців і фінансистів" [1, р. 213].

У XVIII столітті вирізняється потужна плеяда французьких ліберальних економістів, зокрема Франсуа Кене, маркіз де Мірабо, П'єр дю Пон де Немур, Тюрго, Мерсьє де ла Рив'єр, абат Ніколь Бодо, абат Рубо та ін. З-поміж англійців ліберальних економістів було значно менше — Девід Юм та Адам Сміт, однак і вони були, власне кажучи, не англійцями, а шотландцями й вважали своїми вчителями Франсуа Кене та інших французьких політекономів.

Проте яке це має значення? Річ у тім, що й сьогодні добре відомо про вороже ставлення шотландців до англійців, а тоді це була ненависть, коріння якої сягають у недалеку історію. Шотландці й справді дивилися на англійців з похмурою відразою, а в їх народній поезії, традиціях, історії Англію було представлено як давнього ворога. І таке ставлення у кожного шотландця мало вагомий особистий підстави, пов'язані з війнами.

Усі ці події відбувалися впродовж життя Д. Юма й А. Сміта, котрі писали у Шотландії свої твори,

спрямовані проти англійської системи протекціонізму, що захищала англійців і була спрямована проти інших націй, гноблених і винищуваних англійцями. То чи варто дивуватися такій лютій та упередженій критиці?

Можливо, гроші, сплачені А. Сміту герцогом Баклю за його роботу, в цьому разі відіграли значно меншу роль, ніж бажання справжнього шотландця дошкулити англійцям. Тому, хоча й побутує міф про англійську буржуазну класичну (ліберальну) політекономію, впроваджену К. Марксом, проте аж до XIX століття її не існувало, були лише французька й шотландська. До того ж англійську політекономію складно вважати буржуазною, оскільки вона створена не буржуазією, а аристократією, точніше, за безпосереднього патронату й спонсорства знаних герцогів і маркізів.

Щодо англійської панівної верхівки, то вона в другій половині XVIII століття більше переймалася експлуатацією своїх колоній і, мабуть, не надто опікувалася економічними теоріями. У XIX столітті її потреби й жага до наживи зросли непомірно, що викликало в колоніях хвилю спротиву і повстань проти хазяїв-здириків. Спочатку відокремилися британські колонії в Америці й утворили США, згодом сталося повстання негритянських рабів на французькому Гаїті, які заснували власну республіку, заохочуючи й інших. Відтак, обурена надмірними вимогами з боку Іспанії, повстала вся Латинська Америка, яка після тривалої національно-визвольної війни також домоглася незалежності від Іспанії на початку XIX століття.

Колоніальна система у всьому світі тріщала по швах і розвалювалася, і така сама небезпека загрожувала Британській колоніальній імперії, яка забезпечувала левову частину прибутків англійської верхівки. Було зрозуміло, що рано чи пізно Індія та Африка, вслід за Північною і Південною Америкою,

спробують звільнитися від колоніальної залежності. Крім того, в Англії згуртувалася велика група політиків і публіцистів, котрі розглядали колонії як зайвий тягар для держави та виступали за відмову від них. Потрібно було створювати альтернативну систему, що гарантувала б урядові такий самий надійний приплив легких грошей, який забезпечували колонії. І тоді згадали про французьку ліберальну школу політекономії та вирішили скористатися її напрацюваннями.

1. "Геніальність" Адама Сміта і "хрестовий похід" за вільну торгівлю

Посилатися на французьких аристократів з ідеологічних міркувань було некоректно, англійська публіка таку школу могла підняти на сміх. Тому засновником школи політекономії оголосили не Кене і його послідовників — французьких маркізів та абатів, як це було насправді, а Адама Сміта. З огляду на такі передумови можна пояснити несподівану популярність цього економіста в Англії в другій чверті XIX століття.

Півстоліття після виходу своїх праць А. Сміт залишався майже невідомим, а згодом його раптово визнали засновником школи політекономії й взагалі генієм, хоча нічого особливо "геніального" в тих роботах не було. Однак через понад 50 років після публікації основної праці ("Багатство народів") і через 40 років після смерті А. Сміта був створений ореол його геніальності, він несподівано став модним економістом і в Лондоні, і в петербурзькому світі, який зазвичай ревню стежив за модними тенденціями європейських столиць.

Одночасно зі звеличенням А. Сміта та школи ліберальної політекономії в Європі було розпочато кампанію (чи, як зазначають численні історики, "хрестовий похід") за вільну торгівлю, яку англійці особливо інтенсивно проводили впродовж 1830—1850 рр. Отже, несподівана популярність А. Сміта у вищому світі Лондона та інших європейських столиць і "хрестовий похід" за вільну торгівлю розпочалися майже одночасно, і навряд чи це випадковий збіг. У тих подій був надзвичайно сильний і владний диригент, який маніпулював сотнями людей, котрі діяли за єдиним планом. Лише так можна пояснити раптовий сплеск зацікавлення ідеями А. Сміта серед аристократії, і лише так можна було координувати "хрестовий похід" усією Європою.

Як зауважує економічний історик П. Байрох, під егідою "хрестового походу" в Європі було утворено "групи тиску" та суспільства вільної торгівлі, переважно з місцевих кадрів, якими керували англійці. У результаті, зазначає вчений, "саме за активної участі цих національних груп тиску, а іноді також через пряму дію з боку Великобританії, більшість європейських держав знизили митні тарифи" [4, р. 28—29]. Якщо називати речі своїми іменами, то це було не що інше, як "промивання мізків", підкуп і тиск на представників європейської верхівки, аби змінити еконо-

мічну політику їхніх держав. Інакше кажучи, це доволі виразний приклад міжнародної корупції.

Проте перш ніж розпочинати "хрестовий похід" в Європі, Великобританія мала продемонструвати іншим країнам і власну готовність знижувати тарифи. Адже до цього, впродовж XVIII ст. і аж до 1820-х рр., вони були найвищими в Європі. Англійський генеральний тариф становив 50% (стягувався з більшості товарів при імпорті), а на низку імпортованих товарів був ще вищий. Однак 1823 р. Великобританія знизила генеральний тариф з 50 до 20%, демонструючи прихильність до ліберальних принципів вільної торгівлі [5, р. 136]. Цей захід одразу спричинив стрімкий і тривалий спад в економіці країни, що тривав майже без перерви з 1825 до 1842 р. В окремих промислових центрах Англії тоді було звільнено або залишалося без роботи до 60% робітників [6, р. 35, 153]. Економічний спад і масове безробіття стали головною причиною стрімкого зростання протестного робітничого руху, що дістав назву "чартизм".

Зрозуміло, ліберальні економісти заперечували будь-який зв'язок між зниженням імпортованих мит 1823 р., економічним спадом і безробіттям, вигадуючи інші причини, хоча жоден із сучасних економічних істориків не може надати вагомих пояснень такому тривалому спаду, що стався після 150-річного піднесення англійської економіки (названого Промисловою революцією). Аби відвернути увагу від обговорення цього питання та спрямувати хвилі народного невдоволення в хибне річище, було вигадано іншу ідею, а саме: головна причина всіх негараздів населення полягає у високих цінах на хліб, а щоб їх знизити, треба ліквідувати протекціонізм у сільському господарстві, зокрема й мита та систему державної підтримки фермерів.

Для поширення цих ідей 1838 р. у Манчестері було утворено Лігу за скасування хлібних законів, члени якої пропагували принципи вільної торгівлі серед англійського населення на численних мітингах, демонстраціях та за допомогою "правильних" публікацій у пресі. Як зауважує історик Б. Семмел, добре відомий сучасним економістам англійський журнал *Economist* було засновано 1843 р. саме для того, щоб "вести битву за вільну торгівлю" [7, р. 150].

2. Головна причина введення вільної торгівлі в Англії

Отже, робота йшла на два фронти: потрібно було одночасно переконувати і Європу, і власне населення, що зіткнулося зі стагнацією та безробіттям (про які вже встигло забути за попереднє століття) і з недовірою сприймало ліберальні економічні ідеї. Та й чимало англійських підприємців, зазначає історик Д. Белчем, не поділяли ці ідеї і виступали за продовження політики протекціонізму [8, р. 143]. Тому у своїй країні англійська олігархія вдавалася до конкретніших методів переконання, призначених для "внутрішнього користування".

Сьогодні ці факти відомі завдяки тому, що звіти про англійські парламентські дебати стенографували та оприлюднювали, а публікації й досі зберігаються в архівах. На відміну від ефектних наукоподібних аргументів, які щедро наводили англійські економісти й торговельні представники на переговорах з європейськими колегами, переконуючи погодитися на зниження митних тарифів, обґрунтування для членів власного парламенту було значно простішим. Завдяки вільній торгівлі, зауважував представник партії вігів у парламенті 1846 р., Англія перетвориться на "майстерню світу", а "іноземні держави стануть для нас цінними колоніями, при тому, що нам не доведеться бути відповідальними за управління цими країнами" [9, с. 540].

Отже, очевидно, якій меті насправді слугували кампанія з пропаганди вільної торгівлі й загалом школа ліберальної політичної економії з її наукоподібними міркуваннями — як краще використати інші країни в інтересах панівної верхівки, та так, щоб Англії не довелося нести обтяжливих військових та управлінських витрат, які неминуче виникали в колоніях.

Як зазначає Б. Семмел, від моменту закінчення наполеонівських воєн (1815) і впродовж багатьох десятиліть британським підприємцям втокмачували в голову мрію про те, що Англія стане "майстернею світу" (а решта країн, які ще не стали її колоніями, втратять промисловість, перетворившись на сировинні придатки), і це здійсниться завдяки вільній торгівлі [10, р. 146]. Отже, англійців знову купували ідеєю звеличення та збагачення їхньої держави завдяки експлуатації інших народів, а англійці охоче на цю ідею купувалися.

Постає запитання — невже британська верхівка не розуміла, що введення вільної торгівлі рано чи пізно завдасть шкоди економічній потужності країни? Адже численні історичні приклади свідчать, що вільна торгівля жодному народові не забезпечила довготривалого процвітання.

Про небезпеку для держави втратити економічну перевагу внаслідок введення режиму вільної торгівлі попереджали відомі англійські економісти того часу, зокрема Д. Такер [10, р. 18]. Багато хто передрікав також крах англійського сільського господарства (що і сталося згодом). Після скасування системи хлібного протекціонізму 1846 р. глава уряду торі Р. Піль був відправлений у відставку, оскільки 2/3 членів його партії, на відміну від вігів, не підтримали цей захід, однак було пізно — парламент уже ухвалив закон про вільну торгівлю хлібом [11, р. 13].

Судячи з усього, значну частину англійської панівної верхівки не хвилювала доля країни, тим більше у віддаленій перспективі, натомість її цікавила "максимізація короткострокового прибутку", яку могла забезпечити саме вільна торгівля.

Є підстави вважати, що певна частина англійської верхівки цілком свідомо намагалася стримати зростання економіки та поліпшення добробуту насе-

лення, котрі тривали до 1820-х років і жодним чином не влаштували еліту. І навпаки, її задовольняв і економічний спад, і безробіття 1825—1845 рр., причину яких нескладно було зрозуміти й усунути. Ситуація в Англії, мабуть, найбільше дошкуляла колоніальним набобам, котрі відігравали вагомую роль у верхньому ешелоні країни. Добре відомо, що англійські набоби, зокрема й губернатори Індії Клайв і Гастінгс, зазвичай клали прибутки собі в кишеню і лише невелику частину віддавали до державної казни [12, р. 193]. Нечувано розбагатівши, вони поверталися в Англію та купували спочатку місце в парламенті, згодом — титул лорда, завдяки величезним капіталам і становищу входили у вузьке коло осіб, які вершили долю країни. Однак навряд чи їх влаштувало те, що відбувалося довкола. "Для чого ми пустилися берега й заробляли свої багатства? — запитували набоби. — Для чого грабували та мучили індусів, для чого переганяли кораблі з Африки в Америку, напхані невольниками-неграми, для чого мучилися самі від тропічної жары і, примножуючи власне багатство, не забували про інтереси Британської імперії? Щоб тепер, повернувшись в Англію, стати тихими доброчесними сквайрами? Щоб спостерігати всюди цю урочистість англійської черні, яка працює, радіє і розмножується? Де натовпи слухняних рабів і слуг, які були там, в колоніях? Де натовпи слухняних красунь, готових виконувати примхи багатого пана?". І справді, звідки їм було тоді взятися, якщо безробіття в Англії зникло, і, як зазначає Л. Шварц, для англійських жінок у кінці XVIII — на початку XIX ст. не було жодних перешкод, аби знайти пристойну роботу і пристойний зарібок, якого вистачало й для заощаджень [13, р. 14—22].

3. Популярність книги Т. Мальтуса

Є низка свідчень, що англійська верхівка в ту епоху відчувала неабияке роздратування через те, що її народу занадто добре живеться. Одним зі свідчень такого твердження є книга Т. Мальтуса про шкоду надмірного зростання населення, що побачила світ 1798 р. Точніше, не так книга та її автор, який був випускником Коледжу сзутів і брав активну участь у їх діяльності в Англії [14], як та популярність, що її погляди Т. Мальтуса мали серед британської верхівки. Вчений був не менше здивований: як він зауважував згодом, книгу "опубліковано в той час, коли був надзвичайно високий попит на робочу силу і суспільство не вбачало зла у надлишку населення" [15, р. 100]. Отже, Т. Мальтус визнавав, що проблеми надмірного або зайвого населення в Англії на момент видання книги не було — усі мали роботу. Тим більше вражали незвичайна увага й підтримка книги з боку британської верхівки. У пресі з'явилася маса захоплених відгуків, критичних статей, коментарів, завдяки яким книгу розкуповували й перевидавали шість разів упродовж життя автора.

Вражає і той факт, що, як зазначає історик Д. МакРэй, "теорія Мальтуса про населення справила сильний і негайний вплив на соціальну політику Ве-

ликобританії", у проведенні якої уряд став використовувати поради та рекомендації демографа [14].

Однак праця Т. Мальтуса, крім того, що не була актуальною для Англії епохи меркантилізму (зважаючи на брак як такої проблеми надлишку населення), також суперечила відомим фактам, що було очевидно вже тоді. Якщо так, то книга була антинауковою, оскільки справжня наука має не суперечити фактам. До того ж, що для нас найважливіше, теорія Т. Мальтуса, по суті, була і є людиноненависницькою теорією. Вчений уподібнює людей комахам чи травоядним, які невинно розмножуються, поки є їжа, й лише війни та епідемії скорочують чисельність населення, а тому вони корисні, бо інакше людство не змогло б себе прогодувати. Отже, ця теорія виправдовує війни, а також різноманітні дії та експерименти, спрямовані на обмеження зростання населення. А звідси вже й рукою сягнути до виправдання геноциду, створення нових масових хвороб (на кшталт СНІДу) та інших "принад", з якими людство стикнулося в ХХ столітті. Отже, людиноненависницьку теорію, що суперечила наявним фактам і не відповідала реаліям епохи, англійська верхівка сприйняла із захватом, взявши за основу своєї соціальної політики.

4. Міф про корисність безробіття

Іншим відзеркаленням роздратування британської верхівки є впровадження у політекономію міф про те, що безробіття корисне для країни: міф, в який більшість західних економістів вірять і донині, а якщо й не вірять, то використовують як аксіому. Щодо морального змісту, то корисність безробіття є такою самою людиноненависницькою тезою, як і теорія Т. Мальтуса. Приймаючи цю тезу, держава свідомо допускає або починає прагнути до того, щоб частина населення виявилася без роботи, попри бажання працювати, і перетворилася на ізгоїв. Саме таку мету й ставлять олігархії, оскільки з ізгоїв легко зробити ті натовпи покірних слуг і слухняних красунь, яких можновладці жадають бачити біля своїх ніг.

Теорія про корисність безробіття прямо пов'язана і з ліберальною економічною концепцією, в якій головний акцент зроблено на вільній зовнішній торгівлі. Як зазначалося, саме початок лібералізації зовнішньої торгівлі Англії 1823 р. (різке зниження імпорتنих мит) спричинив кризу 1825 р. і, як наслідок, тривалу депресію 1825—1842 рр. із масовим безробіттям. Однак з позиції нових економічних концепцій і теорій усе було нормально: якщо безробіття корисне, то і депресія, що його спричиняє, має бути, хоча б частково, корисною. Так і сталося: виникли теорії про те, що економічні кризи корисні: вони усувають перегрівання економіки, знижують зарплатню (що корисно для підприємців), створюють великий ринок робочої сили (знову ж таки для підприємців) тощо.

З новими теоріями категорично не погоджувалися економісти — прибічники протекціонізму, зокрема Фрідріх Ліст і Адам Мюллер у Німеччині, Александер Гамільтон і Генрі Кері в США, Жан Шаптал і Шарль Дюпон у Франції [16, р. 7]. Г. Кері, зокрема, заува-

жував: "Система, яка спрямована на перетворення Великобританії на "майстерню світу", з усіх форм тиранії, коли-небудь винайдених, є тією, що слугує встановленню рабства як нормального стану безробітної людини" [17, р. 179]. Як бачимо, Г. Кері безпосередньо пов'язував систему вільної торгівлі з масовим безробіттям, яке він вважав однією з форм рабства. Тому система вільної торгівлі, котру нав'язувала Великобританія, за логікою економіста, зрештою служила людиноненависницькій меті, як і нові економічні й демографічні теорії.

До речі, уряд США в середині ХІХ століття дослухався-таки не до "англійських класичних політекономів", а до Г. Кері та інших економістів — прибічників протекціонізму. І завдяки цьому до ХХ століття США з колишньої англійської колонії перетворилися на провідну світову державу, тоді як з Великобританією, яка дотримувалася порад своїх "класичних політекономів", сталася зворотна метаморфоза.

5. Закон про бідних — "бастилії"

Ще одним людиноненависницьким заходом британської панівної верхівки є Закон про бідних, ухвалений англійським парламентом 1834 р. По суті, він спирався на книгу Т. Мальтуса, в якій рекомендувалося скасувати будинки для бідних — інститут, запроваджений в Англії з часів Тюдорів, — щоб у такий спосіб контролювати надмірне населення. Внаслідок дії цього закону в усіх англійських будинках для бідних різко погіршилися матеріальний рівень та умови утримання, змінилося ставлення до людей. Зокрема, відтоді в цих будинках, що радше нагадували нетрі, діти мали перебувати окремо від батьків, а жінки — від чоловіків. До бідноти ставилися як до ув'язнених чи тварин, яких можна розділити, відправити до різних зоопарків і заборонити їм розмножуватися. На думку Д. Белчема, ухвалення цього закону викликало масові протести в Англії, аж до озброєних зіткнень із поліцією, його називали "нехристиянським, протиприродним і неконституційним", а будинки для бідних у народі іменували "бастиліями". Проте закон продовжував діяти [18, р. 103].

До наведеного додамо ще один приклад антинародної політики: скасування 1817 р. важливого зобутку Англійської революції — Habeas Corpus Act (що передбачав обов'язкове рішення суду для арешту будь-якої людини) і ухвалення 1819 р. нових законів (так звані "акти для затикання рота"), відповідно до яких було заборонено мітинги, політичні листівки, а натомість введено поліцейський режим [19]. Згадаймо й інші заходи англійського уряду першої половини ХІХ століття, що були спрямовані проти народу чи утискали його права: заборона цехових організацій, професійних асоціацій тощо.

Отже, ці приклади свідчать про серію людиноненависницьких, антидемократичних кроків, підкріплених теоріями, спрямованими проти населення. Вони нівелювали досягнення Англійської революції та позбавляли певних прав і свобод, зокрема права мати пристойну роботу, права вимагати до себе гідного

ставлення, права недоторканості особи, можливості відстоювати колективні, професійні й індивідуальні права. І саме за цією ознакою робимо висновок про те, що панівна верхівка Великобританії (або її значна частина) на той час остаточно переродилися в олігархію, у клас, інтереси якого суперечили інтересам основної маси населення.

6. "Егоїстична олігархія" Англії

Суть процесів, що відбувалися в країні, була зрозуміла спостережливим і вдумливим англійцям, але більшість остерегалися відкрито висловлювати протест, на це були здатні лише окремі політики. Зокрема, відомий опозиційний політичний діяч тієї епохи Уільям Коббет зауважував, що в Англії сформувалася система політичної корупції й фінансового грабунку, "егоїстична олігархія", котра існувала завдяки пригнобленню бідних верств населення. На його думку, англійське суспільство поляризувалося на дві частини: багатих і бідних, паразитуючих грабіжників і пограбовану експлуатовану масу, і вся ця система трималася на монополії влади, загарбаній першою групою. Різко виступав У. Коббет проти політики урядових кіл, спрямованої на збільшення державного боргу Великобританії, а також проти нав'язуваної системи вільної торгівлі [18, р. 72—73; 21]. Інший "демократичний радикал", як тоді їх називали, Генрі Хант, висловлювався не менш категорично. За його словами, ліберальні реформи мали сприяти тому, що влада остаточно перейде до рук бавовняних, сталевих й інших магнатів, а робітники виявляться беззахисними перед нав'язаним їм "класовим законодавством" [18, р. 90, 143].

Так і сталося. Як зазначає Д. Белчем, зростання нерегульованої експортної торгівлі, "спричинило надмірні прибутки великих капіталістів за рахунок дрібних підприємців та експлуатованих робітників, котрі стали жертвами надмірної конкуренції, надмірної роботи, зарплати, що падає, і зайвого застосування машин" [18, р. 143]. Водночас, стверджує історик, чимало представників англійського робітничого руху не мали чіткого уявлення про те, до яких наслідків може призвести поширення вільної торгівлі. Крім того, чартисти не мали виразної економічної концепції, альтернативної ліберальним реформам, тому "чартизм був безсилий перед тим, щоб протистояти течії та завадити стомленому і сумовитому дрейфу у бік лібералізму" [18, р. 144].

Проведений аналіз свідчить, що є чимало книг, автори яких доводять шкідливість лібералізму, вільної торгівлі, однак цю літературу не перекладають і замовчують. Так використовують "м'яку силу" книги — пропагуючи ідеї лібералізму, у вигідному транснаціональним корпораціям і глобальній олігархії світлі, всіляко замовчують причини, що призводять до безробіття, економічної кризи й скорочення населення.

Список використаної літератури

1. Wallerstein I. The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy. — New York—London, 1980.

2. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Д. Харви. — Москва: Поколение, 2007. — 288 с.
3. Cipolla C. Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000—1700. — New York, 1976.
4. Cambridge Economic History of Europe. — Cambridge, 1989. — Vol. VIII.
5. Semmel B. The Rise of Free Trade Imperialism. Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism, 1750—1850. — Cambridge, 1970.
6. Hicks J. A Theory of Economic History / J. Hicks. — Oxford, 1969.
7. Semmel B. The Rise of Free Trade Imperialism. Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism, 1750—1850 / B. Semmel. — Cambridge, 1970.
8. Belchem J. Industrialization and the Working Class: The English Experience, 1750—1900 / J. Belchem. — Aldershot, 1990.
9. Кузовков Ю. В. Глобализация и спираль истории / Ю. В. Кузовков. — Москва: Аним-пресс, 2010.
10. Semmel B. The Rise of Free Trade Imperialism. Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism, 1750—1850 / B. Semmel. — Cambridge, 1970.
11. Cambridge Economic History of Europe. — Cambridge, 1989. — Vol. VIII.
12. Hill C. Reformation to Industrial Revolution. A Social and Economic History of Britain, 1530—1780 / C. Hill. — Bristol, 1967.
13. Schwarz L. London in the Age of Industrialization. Entrepreneurs, labor force and living conditions, 1700—1850 / L. Schwarz. — Cambridge, 1993.
14. Malthus Thomas Robert // Encyclopedia Britannica, 2005.
15. Schwarz L. London in the Age of Industrialization. Entrepreneurs, labour force and living conditions, 1700—1850 / L. Schwarz. — Cambridge, 1993.
16. Cambridge Economic History of Europe. — Cambridge, 1989. — Vol. VIII.
17. Semmel B. The Rise of Free Trade Imperialism. Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism, 1750—1850 / B. Semmel. — Cambridge, 1970.
18. Belchem J. Industrialization and the Working Class: The English Experience, 1750—1900 / J. Belchem. — Aldershot, 1990.
19. Sidmouth Henry Addington, 1st Viscount // Encyclopaedia Britannica, 2005.
20. Belchem J. Industrialization and the Working Class: The English Experience, 1750—1900 / J. Belchem. — Aldershot, 1990.
21. Cobbett William // Encyclopaedia Britannica, 2005.

Рассмотрены аспекты применения "мягкой силы" книги для пропаганды идей экономического либерализма в странах Европы. Проанализирована роль идей А. Смита и теорий Т. Мальтуса в эксплуатации других народов в пользу английской руководящей верхушки.

Application of "soft force" of book is considered for propaganda of ideas of economic liberalism in the countries of Europe. The role of ideas of A. Smith and theories of T. Malthus is analysed in exploitation of other people in behalf on the English leading apex.

Надійшла до редакції 19 березня 2018 року